

Велика шахівниця

КУПИТИ

Наприкінці двадцятого століття США стають єдиною супердержавою у світі. Проте критичне питання, що стоїть перед Америкою, залишається без відповіді: якою має бути глобальна стратегія країни для збереження її виняткової позиції у світі? У своїй гострій книжці Збігнев Бжезінський дає відповідь на це питання. «Велика шахівниця» відображає сміливе і провокаційне геостратегічне бачення автором американського переважання у XXI столітті. Центральним у його аналізі є здійснення влади на євразійському ландшафті, де проживає найбільша частина населення земної кулі; природні ресурси та господарська діяльність. Завдання, що стоїть перед Сполученими Штатами, стверджує він, – керувати конфліктами і відносинами в Європі, Азії та на Близькому Сході, щоб не виникло жодної країни-суперниці. У цій книзі автор пояснює наприклад, чому Франція і Німеччина будуть грати ключові геостратегічні ролі, тоді як Великобританія і Японія – ні. Або чому доля України настільки важлива для Америки. Ви можете скласти власне уявлення про глибину і слушність міркувань політолога, що постають перед Вами в компетентному українському перекладі. Збігнев Бжезінський – американський політолог, соціолог і державний діяч. Радник з національної безпеки президента Джиммі Картера, радник і член правління Центру стратегічних і міжнародних досліджень, професор зовнішньої політики США у Вищій школі міжнародних досліджень Університету ім. Джона Гопкінса. «Велика шахівниця» – одна з найбільш резонансних книжок кінця XX століття, яка й дотепер викликає інтерес читацької аудиторії.

**ЗБІГНЄВ
БЖЕЗІНСЬКИЙ**

A hand holding a globe with a red chess king piece on top. The king piece is positioned as if it is about to move or has just moved. The globe shows a map of the world with various geographical features and labels in Latin and Cyrillic. The background is a solid red color.

ВЕЛИКА ШАХІВНИЦЯ

Американська
першість
та її
геостратегічні
імперативи

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
ФАБУЛА
#PRO

Збігнєв Бжезінський

ВЕЛИКА ШАХІВНИЦЯ

Видавничий дім «Фабула»
2025

Оригінальна назва твору: THE GRAND CHESSBOARD

Це видання надруковано за домовленістю з Basic Books, видавництвом Basic Books Group, підрозділом Hachette Book Group, Inc, Нью-Йорк, штат Нью-Йорк, США.

Copyright © 1997 by Zbigniew Brzezinski

© О. Фешовець, пер. з англ., 2018, 2025

© ВД «Фабула», 2025

ISBN 978-617-522-356-7 (epub)

All rights reserved. Усі права збережено. Жодної частини цієї книжки не може бути відтворено або передано в будь-якій формі або будь-якими засобами, електронними чи механічними, включно з фотокопією, записом чи будь-якою системою зберігання та пошуку інформації, без письмового дозволу власників авторських прав.

Електронна версія створена за виданням:

Бжезінський Збігнєв

Б58 Велика шахівниця / Пер. з англ. О. Фешовець. — Харків : ВД «Фабула», 2025. — 288 с.

ISBN 978-617-522-355-0

«Велика шахівниця» — одна з найбільш резонансних книжок кінця ХХ ст., яка й дотепер притягує інтерес читацької аудиторії. Куди рухаються у своїй міжнародній політиці найбільші держави світу? Якою може бути доля планети за того чи іншого перебігу подій? Такі питання ставив перед собою видатний американський політолог, і його відповіді на них вражають глибиною та проникливістю і збурюють дискусії та емоції. Бжезінського вивчають, його концепцію детально аналізують; одні захоплюються її довершеністю, інші демонізують і автора, і його твір. Читачі цього видання складуть власне уявлення про глибину і слушність міркувань політолога, що постають перед нами в компетентному українському перекладі. І, звісно, слід пам'ятати, що в концепції Бжезінського і, відповідно, в цій книжці вагоме місце належить Україні, тому що нам випало жити в одному з «геополітичних опорних пунктів» світу.

УДК 327

Шановний читачу!

Спасибі, що придбали цю книгу.

Нагадуємо, що вона є об'єктом Закону України «Про авторське і суміжні право», порушення якого карається за статтею 176 Кримінального кодексу України «Порушення авторського права і суміжних прав» штрафом від ста до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, з конфіскацією та знищенням всіх примірників творів, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, програм мовлення та обладнання і матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення. Повторне порушення карається штрафом від тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів

доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією та знищенням всіх примірників, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, програм мовлення, аудіо-і відеокасет, дискет, інших носіїв інформації, обладнання та матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення. Кримінальне переслідування також відбувається згідно з відповідними законами країн, де зафіксовано незаконне відтворення (поширення) творів.

Щиро сподіваємося, що Ви з повагою поставитеся до інтелектуальної праці інших і ще раз Вам вдячні!

ВІДГУКИ НА «ВЕЛИКУ ШАХІВНИЦЮ»

[Бжезінський] намітив ще одну наукову програму, на його думку, обов'язкових для Сполучених Штатів дій на найближчі роки, що сприяли б американським інтересам, допомогли б утримати першість, якою володіють, і запобігли б світовій анархії. Для Бжезінського це стратегічна гра, чимось подібна до шахів, щоб перехитрити потенційних суперників... Бжезінський ще і ще раз виклав свої занепокоєння. Будь-який політичний лідер може використати його книжки як матеріал для майбутніх політичних декларацій. Але в нинішній ситуації важко собі уявити змагання за ідеї Бжезінського, хоч як гарно вони тут сформульовані.

Бернард Гверцман, New York Times

Велика заслуга цієї книжки — в аналізі стратегічних перспектив і політичних дилем великої кількості країн Євразії. Аналіз Бжезінського тристоронніх стосунків між Китаєм, Японією і Америкою — разом зі стратегічними рекомендаціями, що звідти випливають,— є особливо хорошим.

Foreign Affairs

У своїх найкращих проявах «Велика шахівниця» робить довгостроковий внесок у національну дискусію про американську зовнішню політику і владу. В найгірших — вона демонструє потребу для сучасних політичних діячів і мислителів глибше зануритися в багату традицію англо-американської стратегічної думки, яка на диво малим коштом привела до глобальної першості спочатку Британію, а тепер Сполучені Штати.

Los Angeles Times Sunday Book Review

Ця книжка є обов'язковою... для нинішніх американських керівників, що приймають рішення у сфері зовнішньої політики.

H-Net

Колишній радник у справах національної безпеки досі, після усіх цих років, вірить у геополітику. Як і більшість ревних прихильників зовнішньої політики, призвичаєних до холодної війни, Бжезінський... через розпад Радянського Союзу був змушений розширити свою перспективу — але незначною мірою... Мов grosмейстер у шахах, він вибудовує свою стратегію на кілька кроків наперед... Ця оновлена версія геополітики Схід-Захід варта серйозної уваги, але також є вражаючим прикладом того, як можна переглянути перспективу, насправді не переосмислюючи її.

Kirkus Reviews

«Велика шахівниця» — це книжка, на яку ми довго чекали: далекоглядний, тверезий, точний виклад стратегічних інтересів Америки у світі після закінчення холодної війни.

*Семюел Гартінгтон, Гарвардський університет, автор книжки
«Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку»*

«Велика шахівниця», нарешті, є зрозумілим, блискуче представленим поясненням нової структури, необхідної для американської зовнішньої політики; вона пов'язує цілі на коротку, середню і довготривалу перспективу, котрі країна повинна почати втілювати уже сьогодні. Книжка вдовольняє життєво важливу потребу.

Флора Льюїс, журналіст-коментатор, International New York Times

У цій проникливій книжці — про найважливіші документи, які з'явилися після закінчення холодної війни,— Збігнєв Бжезінський, надаючи американській владі спрямування, демонструє легендарну обізнаність та інтелектуальну гостроту. В ці часи пасивності й бездіяльності Бжезінський залишається першорядним стратегічним мислителем Америки.

Натан Гардельс, редактор, Global Viewpoint

«Велика шахівниця» шокуватиме боязкого, дратуватиме позбавленого уяви і надихатиме вдумливого читача. Для тих, хто вірить, що Америка мусить верховодити, але не знає, як саме, книжка пропонує прагматичне й переконливе бачення. Для тих, хто відповідальний за формування політичного курсу США, вона є обов'язковим підручником.

Генерал-лейтенант у відставці Вільям Е. Одом, директор Центру досліджень національної безпеки, Гудзонський інститут

Моїм студентам, щоб допомогти їм формувати завтрашній світ.

Вступ

ПОЛІТИКА НАДВЛАДИ

Відколи континенти почали політично взаємодіяти, близько півтисячоліття тому, Євразія була центром світової влади. Різними способами в різні часи народи, що населяли Євразію,— хоча здебільшого народи з західноєвропейської периферії — проникали до різних регіонів світу й домінували над ними, а окремі європейські держави здобули особливий статус і привілеї найбільших потуг світу.

Останнє десятиліття XX століття засвідчує тектонічний зсув у світових подіях. Уперше за всі часи позаєвропейська сила постала не лише як ключовий арбітр у взаєминах між європейськими владами, але і як світова верховна влада. Крах і розпад Радянського Союзу став останнім кроком у швидкому піднесенні влади Західної півкулі, Сполучених Штатів як єдиної і першої справді глобальної влади.

Євразія, проте, зберігає свою геополітичну вагу. Не лише на її західній периферії — у Європі — все ще розташована значна частина світової політичної та економічної влади, але й східний регіон — Азія — за останній час став важливим осередком економічного зростання і політичного впливу. Отже, проблема того, наскільки добре Америка, залучена до глобальних процесів, здатна буде розв'язати складні євразійські владні стосунки — особливо чи стримає вона появу домінантної й антагоністичної влади в Євразії,— залишається вирішальною для здатності Америки відігравати глобальну роль.

Звідси випливає, що, крім культивування різноманітних новітніх вимірів влади (технологія, комунікація, інформація, як і торгівля та фінанси), американська зовнішня політика повинна зберігати

геополітичні зацікавлення й використовувати свій вплив у Євразії таким чином, щоб утворювалася стала континентальна рівновага зі Сполученими Штатами як арбітром.

Отже, Євразія — це шахівниця, на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство, і до цієї боротьби залучена геостратегія — стратегія керування геополітичними інтересами. Варто зауважити, що іще в 1940 році два претенденти на глобальну владу, Адольф Гітлер і - Йосип Сталін, недвозначно погодилися (в таємних переговорах у листопаді того року), що Америка мусить бути витіснена з Євразії. Обидва усвідомлювали, що ін'єкція американської сили в Євразію перешкоджатиме здійсненню амбіцій щодо глобального домінування. Обидва поділяли переконання, що Євразія є центром світу і той, хто контролює Євразію, контролює світ. За півстоліття проблема постала знову: чи триватиме американська присутність у Євразії і яких меж вона може сягати?

Остаточна мета американської політики повинна бути добродійною і далекосяжною: сформуванню дійсно дієву в співпраці глобальну спільноту, дотримуючись перспективних тенденцій і фундаментальних інтересів людства. Але нині залишається незаперечним факт - відсутності євразійського претендента, здатного домінувати над Євразією і тим кинути виклик Америці. *Тому формулювання всебічної та інтегрованої євразійської геостратегії є метою цієї книги.*

*Збігнєв Бжезінський
Вашингтон, квітень 1997 р.*

Розділ 1

ГЕГЕМОНІЯ НОВОГО ТИПУ

Гегемонія стара як світ. Але сучасне глобальне верховенство Америки вирізняється швидкістю своєї з'яви, всесвітнім розмахом і способом застосування. Упродовж одного століття Америка трансформувалась і самостійно, і під впливом міжнародних динамічних сил: з країни, відносно ізольованої в Західній півкулі,— до сили безпрецедентного всесвітнього розмаху та багатства.

Короткий шлях до світового верховенства

Іспано-американська війна 1898 року була першою загарбницькою війною Америки. Вона поширила американську владу далеко в Тихий океан, від Гаваїв до Філіппін. На межі століття американські стратеги вже розвивали доктрину двоокеанського морського верховенства, а американські морські сили кинули виклик переконанню, що Британія «панує на морях». Американські претензії на особливий статус охоронця безпеки Західної півкулі, проголошені на початку століття доктриною Монро і надалі утверджувані приписаним Америці «очевидним призначенням», ще посилилися завдяки спорудженню Панамського каналу, який сприяв домінуванню на Атлантичному й Тихому океанах.

Основу для зростання американських геополітичних амбіцій забезпечила швидка індустріалізація економіки країни. До вибуху Першої світової війни чимдалі більша економічна потуга Америки вже сягала близько 33 % світового валового національного продукту (ВНП) і посунула Велику Британію з позиції провідної індустрії світу. Такому визначному економічному динамізмові сприяла культура, схильна до експериментування й новаторства. Політичні інституції Америки та економіка вільного ринку створили безпрецедентні можливості для - амбітних, бунтівливих винахідників, у яких архаїчні привілеї чи - жорсткі суспільні ієрархії не придушували особистих прагнень і мрій. Коротко кажучи, національна культура була унікально сприятливою для економічного зростання і, приваблюючи та швидко асимілюючи найталановитіших людей із-за кордону, збільшувала національну силу.

Перша світова війна дала нагоду для першого масового проникнення американських військових сил у Європу. Відносно ізольована раніше сила нараз переправила через Атлантику кількасот тисяч війська — трансокеанська військова експансія, безпрецедентна за розміром та розмахом, сигналізувала про з'яву нового великого гравця на міжнародній арені. Також дуже важливо те, що війна підштовхнула першу велику американську спробу застосувати американські засади

щодо вирішення міжнародних проблем до Європи. Знамениті «чотирнадцять пунктів» Вудро Вільсона становили ін'єкцію в європейську геополітику американського ідеалізму, підсиленого американською міццю. (За півтора десятиліття до того Сполучені Штати відіграли провідну роль у залагодженні конфлікту між Росією і Японією, заявивши про свою зрослу міжнародну вагу.) Отже, поєднання американського ідеалізму та американської сили дало себе відчути на світовій арені.

Попри те, Перша світова війна загалом усе ж була переважно європейською, а не глобальною. Але її саморуйнівний характер позначив початок кінця європейської політичної, економічної та культурної вишестості над рештою світу. У ході війни жодна європейська сила не була здатна вирішально переважити — і на наслідки війни сильно вплинуло втручання в конфлікт нової могутньої неєвропейської сили, Америки. Відтоді Європа ставатиме дедалі більше об'єктом, а не суб'єктом глобальної політики сили.

Проте цей короткий спалах американського лідерства не привів до тривалої американської участі у світових справах. Навпаки, Америка швидко відступила в самовдоволений прихисток ізоляціонізму та ідеалізму. Хоча з середини 20-х — початку 30-х років на європейському континенті набирала сили тоталітаризм, американська влада, яка на той час володіла могутнім двоокеанським флотом, що явно переважав британські військово-морські сили, трималась осторонь. Американці вважали, що ліпше залишатися спостерігачами глобальної політики.

З такою позицією узгоджувалась американська концепція безпеки, базована на сприйнятті Америки як континентального острова. Американська стратегія ґрунтувалася на захисті берегів і тому була вузьконаціональною, в ній мало уваги зверталось на глобальні міркування. Вирішальними міжнародними гравцями все ще лишалися європейські країни і — дедалі більше — Японія.

Європейська ера у світовій політиці дійшла завершення під час Другої світової війни, першої справді глобальної. Триваючи водночас на трьох континентах, цілковито охопивши Атлантичний і Тихий океани, вона символічно явила свій глобальний вимір, коли британські і японські

солдати (що представляли відповідно віддалений західноєвропейський острів і так само віддалений східноазіатський острів) зіткнулися за тисячі миль від своїх домівок на індійсько-бірманському кордоні. Європа й Азія перетворилися на єдине поле бою.

Якби наслідком війни стала перемога нацистської Німеччини, тоді могла б утворитись одна панівна європейська влада. (Перемога Японії на Тихому океані принесла б країні домінуючу далекосхідну роль, але найімовірніше, що Японія залишилася б лише регіональним гегемоном.) Натомість поразка Німеччини була остаточно вирішена в основному двома позаєвропейськими переможцями — Сполученими Штатами і Радянським Союзом, які стали спадкоємцями нездійсненого прагнення Європи до глобального верховенства.

У наступні п'ятдесят років домінувало двополюсне американсько-радянське змагання за глобальне верховенство. Де в чому змагання між СРСР і США стало здійсненням улюблених теорій геополітиків: воно протиставляло провідну морську силу світу, що домінувала на Атлантичному й Тихому океанах, провідній світовій силі на суходолі, першорядній на євразійському материках (а китайсько-радянський блок охоплював простір, який дивовижно нагадував обриси Монгольської імперії). Геополітичний вимір був дуже виразним: Північна Америка проти Європи — і поставлений на карту світ. Переможець по-справжньому панував би над планетою. Ніхто інший не став би на дорозі переможця.

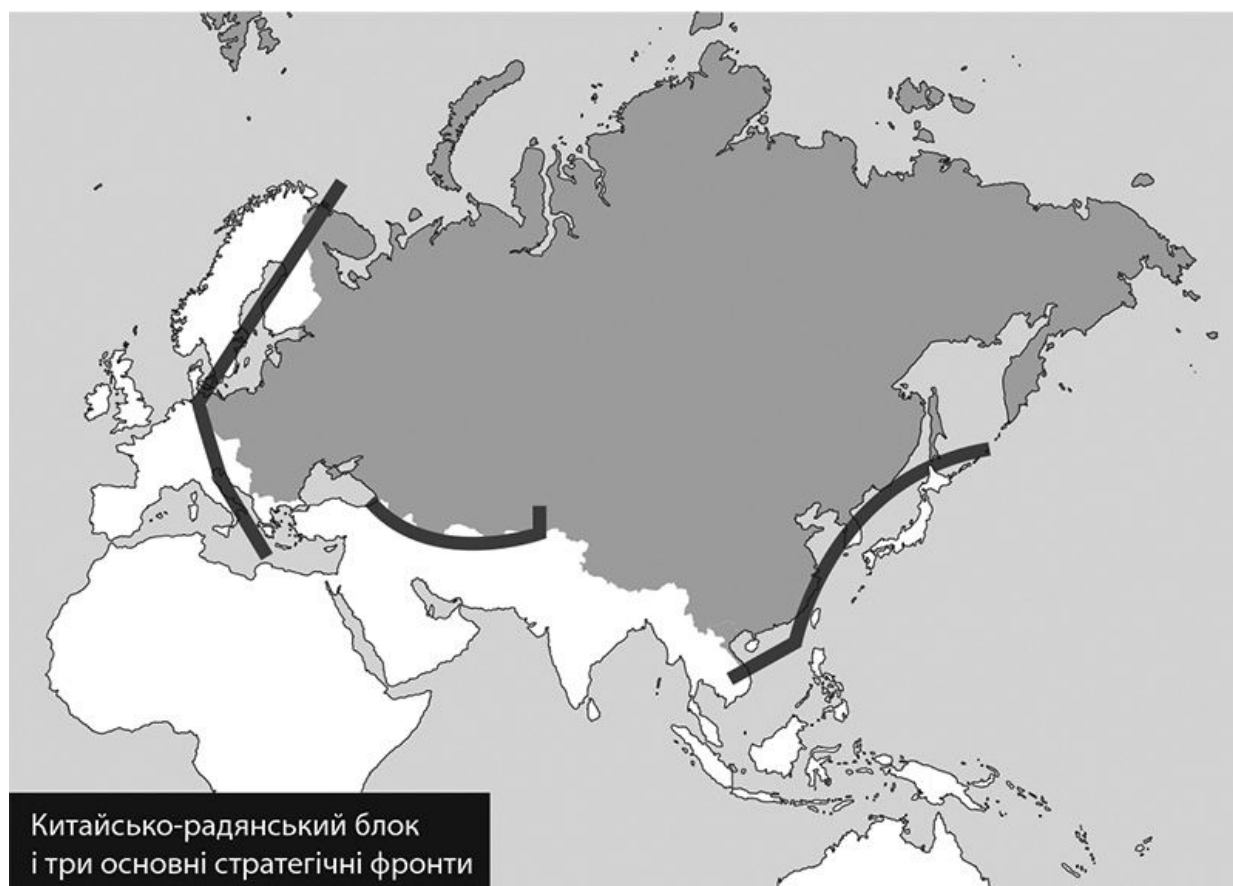
Кожен із суперників мав для світу свій ідеологічний задум, сповнений історичного оптимізму; для кожного цей задум виправдовував зусилля й посилював переконання в неминучій перемозі. Кожен із суперників явно домінував у межах свого простору — на відміну від імперських європейських претендентів на глобальну гегемонію, жоден із яких не спромігся встановити вирішальну перевагу в самій Європі. І кожен використовував власну ідеологію для посилення свого впливу на васалів і підвладних у спосіб, який дещо нагадував добу релігійних воєн.

Поєднання глобального геополітичного розмаху і проголошеної універсальності конкурентних догм надало суперництву

безпрецедентної інтенсивності. Але додатковий чинник, так само наповнений глобальними підтекстами, зробив суперництво справді єдиним у своєму роді. Створення ядерної зброї означало, що війна класичного типу, пряме зіткнення між двома основними суперниками, не лише означатиме взаємне руйнування, а й може спричинити фатальні наслідки для значної частини людства. Напруга конфлікту, таким чином, водночас визначила надзвичайну стриманість обидвох - суперників.

У геополітичній сфері конфлікт переважно розвивався на євразійській периферії. Китайсько-радянський блок домінував над більшою частиною Євразії, але периферії не контролював. Північній Америці вдалося закріпитися на обидвох — західному і східному — берегах великого євразійського континенту. Захист цих континентальних плацдармів (типовою на західному «фронті» була Берлінська блокада, а на сході — Корейська війна) став першим стратегічним випробуванням того, що пізніше стало відомим як холодна війна.

У завершальній фазі холодної війни на карті Євразії з'явився третій захисний «фронт» — південний (див. карту). Радянський напад на Афганістан прискорив двовекторну американську реакцію — пряму допомогу США народному опорові в Афганістані для того, щоб змусити радянську армію «зав'язнути», і широкою розбудову військової присутності США в Перській затоці як засіб стримувати поширення радянської політичної та військової сили на південь. Сполучені Штати присвятили свої сили обороні регіону Перської затоки нарівні з їхніми західно- та східноєвразійськими інтересами безпеки.

Північна Америка успішно стримувала зусилля євразійського блоку здобути дійове владарювання над усією Євразією, обидві сторони до кінця утримувалися від прямого військового зіткнення з остраху перед ядерною війною, і результат суперництва врешті-решт вирішили - невійськові засоби. Політична життєздатність, ідеологічна гнучкість, економічний динамізм і культурний поклик стали вирішальними чинниками.

Очолена Америкою коаліція зберігала свою єдність, тоді як китайсько-радянський блок розколовся менш ніж за два десятиріччя. Це сталося почасти завдяки більшій гнучкості демократичної коаліції — на відміну від ієрархічного та догматичного, а до того ж хисткого комуністичного табору. Перша поділяла спільні вартості, але в цьому не було формального, доктринерського характеру. А радянський блок робив акцент на догматичну ортодоксальність із лише одним гідним віри

способом інтерпретації. Також основні васали Америки були значно слабші від неї, тоді як Радянський Союз не міг ставитися до Китаю як до підлеглого. Результат став саме таким завдяки тому, що американська сторона виявилася технологічно й економічно набагато динамічнішою, а СРСР поступово занепадав і не міг успішно змагатися ні в економічному зростанні, ні у військових технологіях. Економічне загнивання, у свою чергу, посилювало ідеологічну деморалізацію.

Фактично, радянська військова сила — і той страх, який вона наводила на Захід,— довгий час затьмарювала асиметрію між двома суперниками. Америка просто була значно багатша, технологічно набагато розвинутіша, військово гнучка та новаторська, суспільно творча та привабливіша. Крім того, творчий потенціал Радянського Союзу був виснажуваний ідеологічним тиском, який робив його систему дедалі неповороткішою, економічно дедалі марнотратнішою і технологічно менш конкурентоздатною. Оскільки справжня, руйнівна для обох систем війна не розпочиналася, терези під час затяжного змагання мусили з часом перехилитися на користь Америки.

Остаточний результат склався, крім усього іншого, значною мірою під впливом культурних особливостей. Очолена Америкою коаліція назагал позитивно сприйняла багато прикмет політичної та суспільної культури Америки. Два найважливіші союзники Америки на західній і східній периферіях євразійського континенту, Німеччина і Японія, відновили своє економічне здоров'я в контексті майже нестримного захоплення всім американським. Широкий загал сприймав Америку як провісницю майбутнього, як суспільство, варте захоплення й гідне наслідування.

І навпаки, Росію оточувала культурна зневага більшості центральноєвропейських залежних країн і навіть вагомішого та дедалі самовпевненішого східного союзника, Китаю. Для центральноєвропейців російське домінування означало ізоляцію від того, що вони вважали своєю філософською та культурною домівкою — від Західної Європи і християнських релігійних традицій. І навіть гірше, це означало домінування народу, що його центральноєвропейці, часто несправедливо, вважали культурно нижчим.

Китайці, для яких слово «Росія» означає «голодний край», виявляли ще відвертішу зневагу. Хоча китайці спочатку тільки мирно опиралися московським претензіям на універсальність радянської моделі, за десять років після китайської комуністичної революції вони кинули впевнений виклик ідеологічній першості Москви і навіть почали відкрито виражати свою традиційну зневагу до північних варварів.

Нарешті, у самому Радянському Союзі 50-відсоткове неросійське населення згодом також заперечило домінування Росії. Поступове політичне пробудження неросіян означало, що українці, грузини, вірмени та інші народи почали сприймати радянську владу як форму імперського домінування чужого народу, щодо якого вони не почувалися культурно відсталими. У Середній Азії національні прагнення були, можливо, слабшими, але тут народи збурювало дедалі більше відчуття ісламської ідентичності, зміцнене усвідомленням прийдешньої деколонізації, що вже відбулася деінде.

Подібно до багатьох попередніх імперій, Радянський Союз урешті тріснув і розпався на фрагменти, ставши жертвою не стільки прямої військової поразки, скільки дезінтеграції, прискореної економічними й соціальними напругами. Його доля підтвердила слушне спостереження одного науковця про те, що

імперії за своєю суттю політично нестабільні, тому що підлеглі частини майже завжди прагнуть більшої автономії і місцеві еліти в таких частинах майже при кожній нагоді спрямовують свої дії на те, щоб здобути більшу автономію. У цьому сенсі імперії *не падають*; вони радше *розпадаються*, зазвичай дуже повільно, але деколи з прикметною стрімкістю.{1}

Перша глобальна влада

Крах суперника залишив Сполучені Штати в унікальній ситуації. Вони стали першою і єдиною дійсно глобальною владою. Глобальне верховенство Америки все ж децю нагадує попередні імперії, хоч і має обмеженіший регіональний засяг. Ті імперії базували свою владу на ієрархії васалів, підлеглих, протекторатів і колоній, трактованих як варвари. До певної міри ця анахронічна термінологія не цілком відповідна для держав, що нині перебувають в американській орбіті. Як і в минулому, здійснення американської «імперської» влади базується здебільшого на зразковій організації, на здатності негайно мобілізувати велетенські економічні й технологічні ресурси для військових цілей, на не до кінця ясній, проте значній культурній привабливості американського способу життя, на справжньому динамізмі та вродженій схильності американських суспільних і політичних еліт до конкуренції.

Попередні імперії також набували таких рис. Першим на думку спадає Рим. Ця імперія розбудовувалася приблизно два з половиною століття завдяки тривалій територіальній експансії на північ, а далі на захід і південь, так само як і завдяки встановленню дієвого приморського контролю над усією береговою лінією Середземного моря. У географічному вимірі вона сягнула найвищої точки близько 211 року н. е. (див. карту). Рим мав централізований політичний устрій і єдину самодостатню економіку. Імперська влада продумано й цілеспрямовано втілювалася через складну систему політичної та економічної організації. Стратегічно спланована система доріг і морських шляхів, що розбігалися променями зі столиці, дозволяла перегруповувати й зосереджувати — у випадку великої загрози — римські легіони, розташовані в різних васальних державах і підлеглих провінціях.

На вершині розквіту імперії кількість римських легіонів, розгорнутих за кордоном, становила не менш ніж триста тисяч військовиків — значна сила, що була смертоносною завдяки римській перевазі в тактиці та озброєнні, а також завдяки здатності центру керувати відносно швидкими перегрупуваннями. (Вражає факт, що в 1996 році набагато густіше населена верховна сила, Америка, оберігала зовнішні простори свого владарства розташуванням за кордоном 296 000 професіональних солдатів.)

Однак імперська влада Риму походила, крім того, з важливої психологічної реальності. *Civis Romanus sum* — «Я римський громадянин» — було найвищим можливим самовизначенням, джерелом гордості і для багатьох наснагою. З часом наданий людям навіть - неримського походження величний статус римського громадянина став вираженням культурної величі, і виправдувалося це почуттям місії імперської влади. Цей статус не лише узаконював правління Риму, але й схиляв підданих бажати асиміляції та включення в імперську структуру. Культурна вищість, яку правителі вважали чимось samozрозумілим і з якою мирилися поневолені, у такий спосіб посилювала імперську владу.

Така верховна і здебільшого незаперечна імперська влада тривала три століття. Крім виклику, що його одного разу кинув сусідній Карфаген і, на східних межах, Парфянське царство, зовнішній світ залишався варварським, погано організованим, здатним лише на спорадичні набіги й культурно явно нижчим. Наскільки імперія була здатна підтримувати свою життєздатність і єдність, настільки ж зовнішній світ залишався неконкурентоздатним.

Три основні чинники призвели до остаточного краху Римської імперії. По-перше, імперія стала занадто великою, щоб нею можна було керувати з єдиного центру, а розщеплення її на Західну і Східну автоматично зруйнувало монополістичний характер влади. По-друге, занадто тривалий період імперської пишноти витворив культурний гедонізм, який послабив волю політичної еліти до величі. По-третє, тривала інфляція також підірвала спроможність системи підтримувати себе без суспільних жертв, на які громадяни вже не могли погодитися. Культурний занепад, політичний поділ та фінансова інфляція зробили Рим незахищеним навіть перед варварами з ближчих теренів.

За сучасними стандартами, Рим не був справжньою глобальною владою, а лише регіональною. Проте, якщо взяти до уваги відчуття ізоляції різних континентів світу, що переважало в той час, його регіональна влада була замкнутою та ізольованою, без близького чи навіть віддаленого суперника. Тож Римська імперія була світом у собі, зі своєю винятковою політичною організацією та культурною вищістю,

які робили її предтечею пізніших імперських систем навіть більшого географічного масштабу.

І все ж Римська імперія не була тоді єдиною. Римська і Китайська імперії постали майже одночасно, хоча жодна не знала про існування іншої. До 221 року до н. е. (час Пунічної війни між Римом і Карфагеном) об'єднання сімох держав навколо династії Цін у першу Китайську імперію мало наслідком спорудження Великого китайського муру на півночі країни для захисту внутрішнього царства від зовнішнього варварського світу. Наступна імперія Хань, що стала виникати перед 140 роком до н. е., ще більше вражала своїм засягом та устроєм. На зорі християнської ери не менш ніж 57 млн осіб корилося цій владі. Це велетенське число, саме по собі безпрецедентне, свідчило про надзвичайно дієвий централізований контроль, що його здійснювала підлегла центрові жорстока бюрократія. Імперське управління сягало нинішньої Кореї, частини Монголії та більшої частини нинішнього надморського Китаю. Проте, подібно до Риму, імперія Хань була уражена внутрішніми хворобами, і її остаточне падіння прискорилося поділом у 220 році н. е. на три незалежних царства.

Подальша історія Китаю мала цикли об'єднання й експансії та занепаду і роздроблення. Не раз Китаю вдавалося встановлювати імперську систему, що була замкнutoю, ізольованою і не загроженою жодним зовнішнім суперником. Троїстий поділ царства Хань повторився в 589 році н. е. і був пов'язаний з появою нової імперської системи. Але період найбільшого імперського самоствердження Китаю настав під маньчжурами, а точніше, в час ранньої династії Цін. До початку XVIII століття Китай знову став повнотілою імперією з імперським центром, оточеним васальними та підлеглими державами, серед яких — нинішня Корея, Індокитай, Таїланд, Бірма й Непал. Отже, китайське правління сягало від нинішнього російського Далекого Сходу через Південний Сибір до озера Байкал та до сучасного Казахстану, на південь до Індійського океану і далі на схід через Лаос та Північний В'єтнам (див. карту).

Як і у випадку з Римом, імперія була складною фінансовою, економічною, освітньою та оборонною організацією. Владарювання над величезною територією і над більш ніж 300 млн осіб, що її населяли, вона здійснювала всіма засобами, з сильним акцентом на централізованому політичному управлінні, яке підтримувала надзвичайно ефективна кур'єрська служба. Ціла імперія була розмежована на чотири зони, що розходилися променево від Пекіна, з визначеними межами, що їх кур'єр міг досягти за один тиждень, два тижні, три тижні й чотири тижні відповідно. Централізована бюрократія, професійно навчена і дібрана на основі конкурсу, забезпечувала єднальні сухожилля.

Така єдність була зміцнена, узаконена й підтримана, знов-таки як і у випадку з Римом, почуттєво вмотивованим і глибоко вкоріненим переконанням у своїй культурній вищості, якому давало обґрунтування конфуціанство — вигідна для імперії філософія, що проповідувала гармонію, ієрархію та дисципліну. Китай — Піднебесна імперія — вважався центром світу, з варварами на периферіях і за ними. Бути китайцем означало бути культурним, і з тієї причини решта світу була винна Китаю своє шанобливе ставлення. Таке особливе почуття вищості уможливило відповідь, яку дав китайський імператор — навіть попри занепад, що глибшав наприкінці XVIII століття, — королю Великої Британії Георгу III, чиї емісари намагалися залучити Китай до торгівлі, пропонуючи деякі британські промислові товари як дари доброї волі:

Ми, милістю небес Імператор, повеліваємо Королю Англії взяти до уваги нашу вимогу:

Піднебесна імперія, що керує всім між чотирма морями... не цінує рідкісні дорогі речі... і не маємо ми ані найменшої потреби у виробках вашої країни...

Тому ми... звеліли вашим підданим посланцям безпечно повертатися додому. Ви, о Королю, повинні безумовно діяти згідно з нашими бажаннями, зміцнюючи вашу відданість і клянучись у вічній покорі.

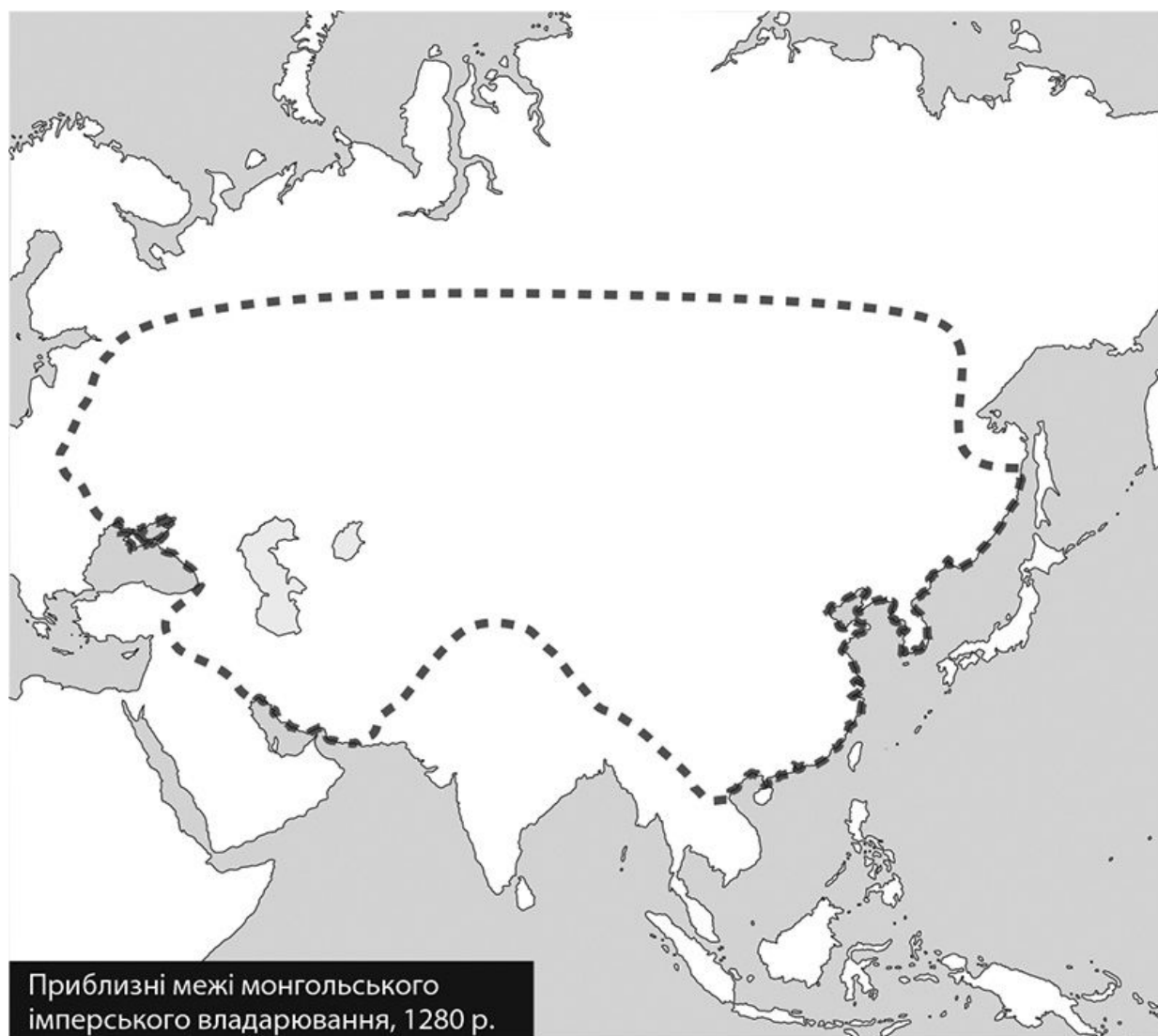
Занепад і розпад кількох китайських імперій також відбувалися переважно через внутрішні чинники. Монгольські, а пізніше західні «варвари» захопили панування тому, що внутрішня втома, загнивання, гедонізм і втрата економічної та військової творчості ослабили китайську волю, а пізніше прискорили її крах. Зовнішні сили експлуатували внутрішню хворобу Китаю, — Британія в Опійній війні 1839–1842 років, Японія століттям пізніше, — що, у свою чергу, породило глибоке відчуття культурного приниження, яке збурювало китайців упродовж усього XX століття, приниження ще нестерпнішого через суперечність між вродженим почуттям культурної вищості і принизливою політичною дійсністю постімперського Китаю.

Більше, ніж у випадку з Римом, китайську силу сьогодні можна класифікувати як регіональну. Але у своєму розквіті Китай не мав собі рівного в тому розумінні, що жодна інша влада не була здатна кинути виклик його імперському статусові чи навіть поставити опір його дальшій експансії, якби така входила в наміри Китаю. Китайська система була замкнутою й самодостатньою і базувалася головню на спільній етнічній ідентичності; підданим, що етнічно були чужі й жили на географічних периферіях, центральна влада нав'язувалася відносно обмежено.

Велике й домінантне етнічне ядро уможливлювало в Китаї періодичну реставрацію імперії. Під цим оглядом Китай цілком відрізнявся від інших імперій, у яких малі числом, але гегемоністично налаштовані народи могли на якийсь час насаджувати й підтримувати домінування над значно більшими етнічно чужими народами. Проте коли домінування цього малого ядра підривалося, питання про реставрацію імперії вже не поставало.

Щоб знайти трохи ближчу аналогію до нинішнього визначення глобальної влади, ми мусимо повернутися до дивовижного феномену Монгольської імперії. Її вивищення відбулося внаслідок напруженої боротьби з великими й добре організованими суперниками. Серед переможених були королівства Польщі та Угорщини, сили Священної Римської імперії, північно- та південноруські князівства, Багдадський халіфат, пізніше навіть китайська династія Сунь.

Чингізхан та його наступники, поборовши регіональних суперників, установили централізований контроль над територією, яку геополітики пізніших часів визначили як глобальне осердя, опорний пункт світової - влади. Євразійська континентальна імперія простягалася від берегів Китайського моря до Анатолії (Малої Азії) і до Центральної Європи (див. карту). І лише під час розквіту сталінського китайсько-радянського блоку цей останній зрівнявся з Монгольською імперією на євразійському континенті в тому, що стосується розмаху централізованого контролю над прилеглими територіями.

Римська, Китайська та Монгольська імперії були регіональними попередницями наступних претендентів на глобальну владу. У випадку Риму і Китаю, як уже зазначалось, імперські структури були політично й економічно високорозвинуті, а широке визнання культурної вищості центру відігравало важливу зміцнювальну роль. На противагу їм, Монгольська імперія підтримувала такий політичний контроль, який безпосередньо будувався на військових завоюваннях, за котрими йшло пристосування і навіть асиміляція до місцевих умов.

Монгольська імперська влада спиралася переважно на військове домінування. Досягнене завдяки блискучому й безжальному застосовуванню виняткової військової тактики, яка поєднувала відому здатність швидкого пересування військової сили з її своєчасним зосередженням, монгольське правління не мало жодної економічної чи фінансової системи, а монгольська влада не впливала з жодного догматичного відчуття культурної вищості. Монгольських правителів було навіть кількісно замало, щоб вони могли становити самооновлюваний панівний клас, і, в будь-якому разі, відсутність визначеного й усвідомленого почуття культурної або навіть етнічної вищості позбавила імперську еліту необхідної суб'єктивної впевненості.

Фактично, монгольські правителі виявилися цілковито піддатливими на поступову асиміляцію культурно розвинутішими народами, що їх вони завойовували. Так, один з онуків Чингізхана, будучи імператором китайської частини великого Ханьського царства, став палким проповідником конфуціанства; інший, будучи султаном Персії, став щирим мусульманином; третій — культурним перським правителем Середньої Азії.

Саме цей чинник — те, що підкорені асимілювали підкорювачів з причини браку домінантної політичної культури, — так само як і нерозв'язані проблеми наступництва Великого Хана, який заснував імперію, — призвів до остаточного її кінця. Монгольська держава стала завеликою для того, щоб бути керованою з єдиного центру, але прийняте рішення — поділ імперії на кілька частин — підштовхнуло ще швидшу локальну асиміляцію й прискорило імперську дезінтеграцію. Коли сплило два століття, від 1206 до 1405 років, найбільша у світі суходільна імперія зникла без сліду.

Відтоді Європа стає і місцем глобальної влади, і осереддям основних битв за глобальну владу. І справді, впродовж майже трьох століть невелика північно-західна периферія євразійського континенту здобула — внаслідок формування морської влади, вперше за всі часи — глобальне домінування саме як європейська влада, що сягнула кожного континенту світу й там утвердилася. Варто зазначити, що західноєвропейські імперські гегемони демографічно були не дуже

численні, особливо якщо порівнювати з числом тих, кого вони справді підкорили. Ще на початку XX століття поза Західною півкулею (яка два століття тому також підпала під західноєвропейський контроль і була населена переважно емігрантами з Європи та їхніми нащадками) лише Китай, Росія, Османська імперія та Ефіопія були вільні від домінування Західної Європи (див. карту).

Однак західноєвропейське домінування не було рівнозначне здобуттю глобальної влади Західною Європою. Важливою реальністю було цивілізаційне глобальне верховенство Європи і фрагментованість європейської влади. На відміну від суходільного завоювання євразійського осердя монголами або пізніше Російською імперією, європейський заморський імперіалізм став можливим завдяки щоразу новим заокеанським відкриттям і експансії морської торгівлі. Однак, крім того, цей процес викликав невпинну боротьбу між провідними європейськими державами не тільки за заморські володіння, але й за гегемонію в самій Європі. Геополітично важливим фактом було те, що

глобальна гегемонія Європи не походила з гегемонії в Європі якоїсь однієї європейської сили.

Загалом кажучи, до середини XVII століття панівною європейською силою була Іспанія. Наприкінці XV століття вона також вийшла на арену і як головна заморська імперська сила, що плекала глобальні амбіції. Об'єднавчою доктриною та джерелом імперського місіонерського запалу слугувала релігія. Папський суд розв'язав - суперечку між Іспанією і її морською суперницею Португалією, узаконивши формальний поділ світу на іспанську і португальську колоніальні сфери в Тордесільській (1494) і Сарагосській (1529) угодах. Однак перед викликами Англії, Франції та Голландії Іспанія не змогла утвердити справжнє верховенство ні в самій Західній Європі, ні за океанами.

Іспанське домінування поступово звільняло місце французькому. До 1815 року Франція стала провідною європейською силою, хоча їй безупинно чинили перешкоди європейські суперники як на континенті, так і за кордоном. Під Наполеоном Франція вийшла на поріг установаження справжньої гегемонії в Європі. Якби їй це вдалося, вона могла б здобути статус домінантної глобальної влади. Однак перемога європейської коаліції відновила континентальний баланс сил.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

Про автора

ЗБІГНЄВ БЖЕЗІНСЬКИЙ (1928–2017) — американський політолог, соціолог і державний діяч. Радник з національної безпеки Президента Джиммі Картера, радник і член правління Центру стратегічних і міжнародних досліджень, професор зовнішньої політики США у Вищій школі міжнародних досліджень Університету ім. Джона Гопкінса. Автор книжки «Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади» та багатьох інших.

КУПИТИ